

KALGAY

Kırım Hanlığı'nda
veliahdı verilen unvan.

Yarlıklarda ve vekâyi'nâmelerde **kagal-gay**, **kagalya**, **kalgay**, **kalga** şeklinde geçer. XVII. yüzyıla ait yarlıklarda da ilk şekli olan **kagalgay** kullanılmıştır (Feyizhan – Zernov, nr. 10). Kelimenin Moğolca “büyük kapı” anlamındaki **hagalh**adan geldiği tahmin edilmektedir (Haenisch, s. 57; kelime bugünkü Moğolca'da yaşamaktadır). XVI. yüzyılda Özbekler'de “veliaht” mânasına **kalgay** kullanılıyordu (Togan, s. 34). W. Barthold, kelimeyi Orta Asya'da Belh'te oturan prence verilen **kalhan** (**kagılhan**) unvanı ile birleştirmek istemiştir (EI, II, 742).

Kırım hanlarından ilk defa Mengli Giray Han, ikinci hanlığı esnasında 1475'te büyük oğlu Mehmed Giray'ı **kalgay** unvanıyla **veliaht** yapmıştır (Seyyid Mehmed Rızâ, s. 74). Moğol devletlerinde **veliaht** tayiniyle ilgili örnekler varsa da böyle özel bir müessese görülmemektedir. Moğol devlet sisteminde ulus hânedan üyeleri arasında taksim edilirdi (Vladimirtsov, s. 149-153). **Kalgaylığın** Kırım Hanlığı'nda özel şartlar sonucu bu eski geleneklerin doğurduğu yeni bir şekil olması muhtemeldir. Kardeşlerinin taht için mücadeleden geri kalmaması Mengli Giray'ı kendi sağlığında oğlu için böyle bir makam ihdas etmeye sevk etmiş olmalıdır. **Kalgay** Mehmed Giray bilhassa babasının son yıllarında çok önemli bir rol oynamış ve hanlığı fiilen idare etmiştir. Daha sonra Osmanlı metbûluğu ve kabile aristokrasisi karşısında bu müessese hanlar tarafından dikkatle korunmuş, her han tahta geçtikçe kendinden büyük kardeşini, kardeşi yoksa oğlunu **kalgaylığa** getirmiş ve sonraları bir Cengiz Han kanunu olduğu iddiası ile buna âdet kutsal bir mahiyet verilmek istenmiştir.

II. Mehmed Giray'ın **kalgay**ı Âdil Giray İran'da öldürülünce han çok sevdiği oğlu Saâdet Giray'ı bu mevkiye getirmek istemiş, fakat ihtiyar kardeşi Alp Giray'ın itirazı üzerine onu **kalgay** yapmak mecburiyetinde kalmış, oğlu için de rivayete göre atalığının adına izâfetle “nüreddin” unvanıyla bir ikinci **veliahtlık** ihdas etmiştir (Seyyid Mehmed Rızâ, s. 103; Nogaylar'da da ikinci **veliahdın** unvanı “nurâdın” idi, bk. Togan, s. 34). Teâmüle göre han ölünce yerine **kalgay** ve boşalan **kalgaylık** mevkiine de nüreddin geçerdi. Bu şekilde, is-

tediğini han yapan padişahın veya kabile aristokrasisinin müdahaleleri büyük ölçüde sınırlandırılmış olacaktı. Bununla beraber Giraylar sülâlesine mensup kırk kişiden yirmi dördü **kalgaylıktan** ve beşi nüreddinlikten hanlığa geçmiştir. Kırım kabile aristokrasisinin İstanbul'a danışmadan töreye göre **kalgayları** han ilân etmesinin yahut padişahın **kalgaylık** hukukunu hesaba katmamasının çeşitli mücadelelere yol açtığı bilinmektedir. Osmanlı padişahı hana olduğu gibi **kalgaya** da ayrı bir **kalgaylık** tevcih berati verirdi (Feridun Bey, II, 135, 147). Hezarfen Hüseyin Efendi **kalgayların** mevki ve yetkilerini şöyle açıklamaktadır: “Hanların kendünden küçük karındaşı **kalgay** olur, **veliahd** makamındadır; **kalgay** sultandan küçüğü nüreddin olur ve bunların her birinin makarr-ı saltanatları vardır; nüreddin Sultankadı nâm karye kurbünde sâkindir, Bahçesarayı'ndan bir saatlik yoldur; bunların her birinin veziri ve defterdarı ve kadısı vardır; ancak hutbe ve sikke han hazretlerindir. **Kalgay** ve nüreddin se-rasker olsalar vâki olan ganâyimden onda bir alırlar” (*Telhîsü'l-beyân*, s. 170).

Kalgayın “tahtgâh”ı Akmescid'dir. Asıl sarayı bu şehrin güneyinde Kayalaraltı'nda ufak bir kasaba içinde idi. Akmescid ile beraber Karasubazarı ve yöresindeki yerler de doğrudan doğruya onun idaresi altına verilmişti. Yarlıklardan, buraya ayrıca **Kagalgay** sarayı yahut Ak-Saray denildiği anlaşılmaktadır (Feyizhan – Zernov, nr. 11, 188). **Kalgayın** sarayı ve divan teşkilâtı hanının bir benzeridir. Osmanlı tesirinin en fazla olduğu XVII. asırda **kalgayın** belli başlı saray enderun mansıpları rütbe sırasıyla şunlardır: Hadım ağası, atalık ağası, hazinedar, aktacı. Birun mansıpları da şöyle sıralanabilir: Kapı ağası, hazinedarbaşı, aktacı bey, defterdar efendi, sultan kadısı, kapıcıbaşı, balcıbaşı, kullar ağası, hazine kâtibi, kapıcılar kethüdâsı, saraçbaşı, çaşnigirbaşı.

Kalgay, han sülâlesine ait bütün sultanların başındadır (*a.g.e.*, nr. 1); kendi adına yarlık çıkarır ve yabancı devletlerle doğrudan doğruya yazışmada bulunurdu. Bu yarlıklarda kullandığı unvanlar şöyledir: “Gazi Giray Han'ın ulu oğlu ve **kagalga** sultanı olan Tohtamış Giray sultandan ... karındaşım Leh kralının huzûr-ı şeriflerine” (*a.g.e.*, nr. 7); “Uluğ padişah **kagalgay-i** nusret-ârâ” (*a.g.e.*, nr. 16). Han yarlıkları gibi daima “sözümüz” hitabıyla başlayan **kalgay** yarlıkları meâlen hanınki ile aynıdır. Anlaşma metinle-

rinde **kalgayın** ve nüreddinin ayrıca zikri lâzımdır (*a.g.e.*, nr. 34). Aksi takdirde onlar hanın barış imzaladığı bir devlete karşı savaşa girebilirler. Rus çarları, Leh kraları ve Çerkez beyleri ayrıca **kalgaya** ve maiyetine para ve kürkten oluşan bir hazine ve “bölek” öderlerdi (bunlara ait müfredat defterleri için bk. *a.g.e.*, nr. 35, 39). **Kalgay**, handan sonra devletin en yüksek mevkiini işgal ediyordu. Bu sebeple Müneccimbaşı **kalgay** Osmanlılar'daki vezirîâzama benzetmiştir (*Sahâifü'l-ahbâr*, II, 705). Hanın bizzat gitmediği seferlere daha küçük bir ordunun kumandanı olarak **kalgay** giderdi. III. İslâm Giray zamanında olduğu gibi bazan **kalgay** ile hanın veziri ve kabile aristokrasisi arasında bir iktidar mücadelesi patlak verirdi. Kırım'da kabile aristokrasisinin başı (baş-bey) olan şirin beylerinin de **kalgay** ve nüreddinleri vardı.

BİBLİYOGRAFYA :

Feridun Bey, *Münşeat*, II, 135, 147; Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fî Kavânin-i Âli Osmân* (haz. Sevim İlgürel), Ankara 1998, s. 170; Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-ahbâr*, II, 705; Seyyid Mehmed Rızâ, *es-Seb'ü's-seyyâr fî ahbâri'l-mülûki't-Tâtâr* (nşr. Kâzım Bek), Kazan 1248/1832, s. 74, 103; Hüseyin Feyizhan – Vel-yaminov Zernov, *Kırım Yurtuna ve ol Taraflar-ga Dâir Bolgan Yarıtlar ve Hatlar*, Petersburg 1281/1864, nr. 1, 4, 7, 10, 11, 16, 34, 35, 39, 188; V. D. Smirnov, *Krimskoje chanstvo pod verhovenstvom Otomanskoj porty do nacala XVIII veka*, Petersburg 1887, s. 350-362; E. Haenisch, *Wörterbuch zu Monghol un niuca Tobca'an*, Leipzig, ts., s. 57; Zekî Velidî Togan, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi*, Kahire 1929-40, s. 34; B. Y. Vladimirtsov, *Moğollar'ın İçtimai Teşkilâtı* (trc. Abdülkadir İnan), Ankara 1944, s. 149-153; J. Matuz, “Qalğa”, *Turcica*, II, Paris 1970, s. 101-129; W. Barthold, “Kalgay”, *EI*, II, 742; C. M. Kortepeter, “Kalgay”, *EP* (İng.), IV, 499-500.

HALİL İNALCIK

KALIN

(bk. BAŞLIK).

KÂLÎ

(كالي)

Ebû Ali İsmâil b. el-Kâsım
b. Ayzûn el-Kâlî el-Bağdâdî
(ö. 356/967)

Arap dili ve edebiyatı âlimi.

288 (901) yılında Malazgirt'te doğdu. Dördüncü ceddî Süleyman (Selman), Halife Abdülmelik b. Mervân'ın âzatlısı idi. Kâlî 303'te (915-16) gittiği Musul'da Ebû Ya'-

İlâ el-Mevsîlî'nin öğrencisi oldu. İki yıl sonra Kâlikâlâ (Hasankale / Erzurum) halkından bir grupla birlikte Bağdat'a gitti. Halkın onlara gösterdiği itibarı göerek Kâli nisbesini aldı.

Hayatının yirmi üç yılını geçirdiği Bağdat'ta dinî ilimleri İbn Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû'l-Kâsım el-Begavî, Ebû Muhammed Yahyâ b. Muhammed, İbn Mücâhid, Ebû Ömer el-Kâdî'den; dil, edebiyat ve ahbârî İbn Düreyd, Niftaveyh, İbnü's-Serrâc, Zeccâc ve İbn Dürüstevayh gibi âlimlerden okudu. Sâmerâ'da Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'nin derslerine devam etti. Şiir, siyer, ensâb, eyyâmü'l-Arab, özellikle lugat ve nahiv âlimlerinin biyografisi konularında geniş bilgiye sahip olan Kâli, Irak'ta lâyık olduğu ilgiyi göremeyince 328 (939-40) yılında Endülü's'e gitmek üzere Bağdat'tan ayrıldı. Yol boyunca uğradığı şehirlerde törenlerle karşılandı. Bir müddet Kayrevan'da kaldıktan sonra 330'da (942) Kurtuba'ya (Cordoba) ulaştı. Halife Nâsır-Lidînilâh III. Abdurrahman ile oğlu Hakem onu törenle karşıladılar. Kâli, Halife Nâsır'ı övdüğü ve Endülü's yolculuğundan bahsettiği kasidesini bu vesileyle inşad etmiş olmalıdır. Endülü's'te öğrenci yetiştirme ve eser yazma hususunda II. Hakem'den destek gören Kâli önemli heyetlerin başına getirilmiş, kendisine danışılan saygın bir âlim olmuş, ulemâ çevresinde bir otorite kabul edilmiştir. Kâli, Endülü's'te Ebû Bekir Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî, İbnü's-Sannâ Abdullah b. Asbağ, Muhammed b. İbrâhim el-Kureşî, Ebû Eyyûb Süleyman b. Halef, Ebû Nasr Hârûn b. Mûsâ gibi birçok öğrenci yetiştirdi. Öğrencileri arasında önemli devlet görevlerinde bulunmuş şimalar da vardır. Brockelmann, Kurtuba'da vefat eden Kâli'nin berabere göre götürdüğü zengin kütüphanesiyle çok sayıda divanı ve edebî eseri Endülü's ilim muhitine tanıttığını söyler ve onu edebiyat ilmini Endülü's'e götüren ilk kişi olarak anar (GAL [Ar.], II, 277; Kâli'nin tanıttığı eserler için bk. H. İbrâhim el-Kebîsî, XXV [1984], s. 241-245).

Eserleri. 1. *el-Emâlî**. Dil ve edebiyata dair çeşitli konuları içeren eser, Kâli'nin Kurtuba ve Zehrâ'da verdiği ders notlarından meydana gelmiştir (Bulak 1324). *el-Emâlî*, Kâli tarafından yazılan zeyli ile nâdir kelime ve ifadelere dair *en-Nevâdir*'i ve Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *el-Emâli*'deki hatalara dair *et-Tenbih* adlı eseriyle birlikte birçok defa basılmıştır (DîA, XI, 72). 2. *el-Bânî** *fi'l-luğa*. Endülü's'te

yazılan ilk sözlüktür. Bazı harflerin sıralanışı farklı olmakla birlikte Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-'Ayn*'da uyguladığı mahreç sistemine göre düzenlenmiş ve Halife Hakem'e sunulmuştur. Toplam 5000 varaklık bir hacme sahip olan eserin zamanımıza ulaşan iki cüzünü Hâşim et-Ta'ân neşretmiştir (Bağdad 1975; bk. Abdülalî el-Vedgîrî, s. 277-328). 3. *el-Mağşûr ve'l-memdûd*. Yine mahreç esasına göre dizilmiş maksûr ve memdûd isimler sözlüğü olan eseri Ahmed Abdülmecid Herîdî yüksek lisans tezi olarak tahkik etmiş (1972, Câmîatü'l-Kâhire), daha sonra da yayımlamıştır (MMA, XX [1974], s. 49-130). 4. *Kitâbü E'falü min kezâ*. İsm-i tafdîl kalıbındaki (أفعل من) Arap atasözlerinin toplandığı ve 123 konuda 360 meselin yer aldığı eseri Muhammed Fâzıl İbn Âşûr neşretmiştir (Tunus 1972). 5. *Kitâbü's-Şıla* (Süleymaniye Ktp., Reîsülkütâb Mustafa Efendi, nr. 756).

Kâli'nin diğer eserleri de şunlardır: *el-İbil ve nitâcühâ ve cemî'u ahvâlihâ*, *Tefsîrû'l-Kaşâ'idî'l-Mu'allakât ve i'râbühâ ve me'ânihâ*, *Hula'l-insân (Hal-ku'l-insân)*, *el-Hayl ve şifâtühâ*, *Fa'ultü ve ef'altü*, *Fihrist Ebî 'Alî ve ahbâruh ve tesmiyetü kütübihî ve tevâlîfih*, *Luğa mecmû'a*, *Mağâtîlül-fürsân* (Abdülalî el-Vedgîrî, s. 161-169). Hâşim Abdülvehhâb Yâgî, *Ebû 'Alî el-Kâli el-luğavî el-edîb* adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1956, Câmîatü'l-Kâhire kısmü külliyyetü'l-âdâb).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Bekir ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn* (nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1984, s. 185-188; Yâkût, *Mu'cemû'l-üdebâ*, VII, 25-33; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, 239-244; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 226-228; Makkarî, *Nefḥu't-tib*, III, 70-75; Brockelmann, *GAL* (Ar.), II, 277-279; J. A. Haywood, *Arabic Lexicography*, Leiden 1960, s. 56-60; Albîr Habîb Mutlak, *el-Hareketü'l-luğaviyye fi'l-Endelüs*, Beyrut 1967, s. 187-234; Hüseyin Nassâr, *el-Mu'cemû'l-'Arabî neş'etühâ ve tetavvürüh*, Kahire 1968, s. 313-331; Ömer ed-Dekkâk, *Ebû 'Alî el-Kâli ve menhecühâ fi'l-bahş ve't-te'lif*, Halep 1977; a.mlf., "Râ'idü'l-te'lifü'l-mu'cemî fi'l-Endelüs Ebû 'Alî el-Kâli", *et-Türâşü'l-'Arabî*, Dimaşk 1982, III, 130-144; Abdülalî el-Vedgîrî, *Ebû 'Alî el-Kâli ve eserühâ fi'd-dirâsâtî'l-luğaviyye ve'l-edebîyye bi'l-Endelüs*, Rabat 1403/1983, tür.yer.; H. İbrâhim el-Kebîsî, "Ebû 'Alî ve eserühâ fi'l-fikri'l-Endelüs", *el-Mu'erriḥu'l-'Arabî*, XXV, Bağdad 1984, s. 223-260; R. Sellheim, "Ebû 'Alî", *MMLA*, LIX (1986), s. 31-48; a.mlf., "al-Kâli", *EI*² (İng.), IV, 501-502; M. Cevâd en-Nûrî, "el-Bâri' fi'l-luğa li-Ebî 'Alî el-Kâli", *el-Lisânü'l-'Arabî*, XXXVIII, Rabat 1994, s. 113-136; Moh. Ben Cheneb, "Kâli", *İA*, VI, 133-134.

HÜSEYİN ELMALI

KALKALE

(القلعة)

Sükûn halindeki

harflerin kuvvetli bir ses işitilecek şekilde mahreçlerinin sarsılarak okunmasını ifade eden tecvid terimi

(bk. HARF).

KALKAN

Bir savunma silâhı.

Dîvânü lugâti't-Türk'te *kalkaṅg* şeklinde yazılan ismin (I, 441) Moğolca'da "koruma, kollama, müdafaa, himaye" anlamını taşıyan *kalka* kelimesinden türediği kabul edilmektedir (Räsänen, s. 227; krş. Doerfer, IV, 481). Ateşli silâhların icadından önce savaşçılar ok, gürz, mızrak, kılıç vb. saldırı silâhlarına karşı kendilerini sol kollarına taktıkları kalkanla savunurlardı. Erken devir örneklerine bakılarak ilk kalkanların, arkasında tutamağı bulunan basit bir ağaç parçasından ibaret olduğu düşünülebilir. Daha sonra deri kalkanlar ortaya çıkmıştır. Bunların ilk örnekleri Hindistan, Kuzey Afrika ve Sudan menşelidir. Bu kalkanlar daha ziyade fil, gergedan, su aygırı, timsah, yaban sığırı, deve gibi hayvanların kalın ve dayanıklı derilerinden yahut kaplumbağa kabuklarından yapılmıştır. Deri kalkanlar yuvarlak veya elips biçiminde olurdu. Ön yüzlerinin ortasında sivri bir uç, arka yüzünde ise kalkanı desteklemeye ve elle tutmaya yarayan dayanıklı bir çubuk bulunurdu. Bu tür kalkanların ilkel Afrika kültürlerine ait renkli malzemelerle süslenmiş nâdide örnekleri XIX. yüzyılın sömürge düzeni içerisinde Avrupa müzelerine taşınmıştır.

Araplar, Câhiliye devrinde olduğu gibi İslâmî dönemde de ağırlık ve büyüklüğüne göre değişen "türs, basıra, cevâb, cünne, dereka, anber, hacefe, farz" adlarını verdikleri çeşitli kalkanlara sahiptiler. Ayrıca *el-kaf* denilen, çok sayıda askerin arkasına sığınarak surlara yaklaşmak için kullandığı büyük kalkanları da vardı. Hz. Peygamber'in "zelûk" ve "fütak" adlı iki kalkanının yanında başka bir kalkanının daha bulunduğu rivayet edilmektedir (İbn Sa'd, I, 489; Köksal, XI, 169). Okçuluğuyla tanınan Ebû Talha el-Ensârî, Uhud Gazvesi'nde Resûl-i Ekrem'i deriden kalkanı ile korumuştur. Benî Kurayza yahudilerinden alınan ganimetler arasında